

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Diplomski studij filozofije i pedagogije

Ana Hil

Feministički diskurs: Neka pitanja o rodnoj dekonstrukciji

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Željko Senković

Osijek, 2018.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za filozofiju i Odsjek za pedagogiju

Diplomski studij filozofije i pedagogije

Ana Hil

Feministički diskurs: Neka pitanja o rodnoj dekonstrukciji

Diplomski rad

Znanstveno područje humanističke znanosti, znanstveno polje filozofija,
znanstvena grana socijalna filozofija

Mentor: izv. prof. dr. sc. Željko Senković

Osijek, 2018.

Sažetak

U radu se istražuju teme pod ingerencijom rodne dekonstrukcije. Propituje se feminističko poimanje roda i spola od tradicionalne podjele na spol kao biološku, a rod kao sociološku kategoriju do uvrštavanja spola u sociološke kategorije i antifeminističkog shvaćanja roda i spola autorice Camille Paglije. Osim propitivanja roda kao temeljnog pojma rodne dekonstrukcije, analizira se pojam čovjeka i ukazuje na njegovu neuniverzalnost i dominaciju njegove muške sastavnice. Pokušavajući definirati ženu uz pomoć radova Simone de Beauvoir i Jasenke Kodrnje, zaključuje se o nemogućnosti takvog pothvata zbog žene kao patrijarhalnog produkta, ali i opisa žene pod utjecajem patrijarhata. U pokušaju definicije i uzroka patrijarhata dolazi se do razmatranja ženinog sudjelovanja u stvaranju istog te problema u obliku neautentičnog ženskog postavljanja. Ukazuje se na ženski položaj kroz rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena gdje se zaključuje o prividnoj paradigmi rodne/spolne neutralnosti u obilježavanju prostora i vremena temeljeno na istraživanjima Jasenke Kodrnje. Referiranjem na temu majčinstva kroz radove Simone de Beauvoir i Slavenke Drakulić-Ilić pokušava se opovrgnuti majčinski instinkt kao ženi urođen instinkt te skrenuti pozornost na društvenu važnost pitanja majčinstva i prava na izbor. Rad se zaokružava vraćanjem na temeljno pitanje rodne dekonstrukcije: pojam roda. Priklanjajući se teoriji spola kao društvenog konstrukta (u radu iznesene kroz rad i interpretaciju Milana Polića), konstatira se zatvorenost feminističkog diskursa unutar patrijarhata i njegovog diskursa, te se zaključuje o potrebi dekonstrukcije tradicionalnog feminizma i njegovog poimanja roda u korist autentičnog feminističkog diskursa neposredovanog patrijarhalnim diskursom.

Ključne riječi: feminizam, rod, spol, žensko pitanje, patrijarhat, majčinstvo, Simone de Beauvoir, Jasenka Kodrnja, Camille Paglia, Milan Polić

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Rod i spol.....	2
2.1. Spol kao društveni konstrukt.....	3
2.2. Antifeminističko shvaćanje roda/spola jedne feministice.....	5
3. Pojam čovjeka.....	8
4. Žena.....	12
4.1. Crtica o važnosti ženskog pitanja u odnosu na društvo.....	18
5. Patrijarhat.....	19
6. Rodno obilježavanje mjesta i vremena.....	23
6.1. Upisivanje žena u povijest.....	24
6.2. Rodno obilježavanje prostora.....	25
7. Majčinstvo.....	28
7.1. Izbor nemajčinstva.....	31
8. Zaključak.....	33
Popis literature.....	35

1. Uvod

O temama pod okriljem rodne dekonstrukcije pisalo se na različite načine, ponekad i s oprečnim stavovima. Od klasičnog razlikovanja spola kao nepromjenjivog i roda kao društvenog konstrukta kod Simone de Beauvoir do kasnijih propitivanja takve raščlambe zbog, između ostalog, suvremenih mogućnosti promjene spola. Milan Polić razmatrao je i spol kao društveni konstrukt, a Camille Paglia ustvrdila je urođenu prirodu žene drugačiju od muškarčeve. Stavovi o ključnom pojmu rodne dekonstrukcije i rodu, utjecali su i na stavove o drugim pitanjima koja će biti obrađena u radu: pojmu čovjeka, definiciji žene, patrijarhatu i ženskoj ulozi u njegovom stvaranju i održavanju te majčinstvu.

Pojam čovjeka bit će predstavljen većim dijelom kroz rječničku analizu Jasenke Kodrnje potkrijepljenu Kantovima određenjima čovjeka te manjim dijelom kroz Polićevu analizu i referiranje na mjesto žene u određenjima čovjeka. Nakon pojma čovjeka, bit će obrađen pojam žene, odnosno definicija žene u De Beauvoirinom *Drugom spolu*, Paglijino shvaćanje žene te povijest histerije i njene važnosti u shvaćanju uzroka ponašanja koje se pripisuje ženi. Kako bi definiranje žene bilo smješteno u kontekst, bit će obrađen i pojam patrijarhata kao konstrukta odgovornog za položaj žene. Ispitat će se i ženina uloga u stvaranju istog. Radi boljeg uvida u podčinjenost žene u patrijarhatu izložit će se Kodrnjino teorijsko i empirijsko istraživanje rodnog/spolnog obilježavanja mjesta i vremena, odnosno položaj žene u stvaranju povijesti i upisivanju u javni prostor. U osvještavanju položaja žene, kao nezaobilazan, izložit će se pojam majčinstva, odnosno percepcija majčinstva i okolnosti koje na nju utječu temeljeni na uvidima Simone de Beauvoir i Slavenke Drakulić-Ilić.

Osim osvještavanja položaja žene kroz povijest, ali i danas, ciljevi rada su ukazivanje na važnost ženskog pitanja kao najrasprostranjenijeg među potlačenim manjinama te pokušaj doprinosa u traganju za uzrokom ženske podčinjenosti. Krije li se on u prirodi ženskog spola ili u patrijarhalnoj konstrukciji onoga što se maskira nazivom ženske prirode? Nastojat će dokazati da je ženina priroda produkt patrijarhalnog konstrukta spola čije okvire je preuzelo i tradicionalno feminističko poimanje roda.

2. Rod i spol

Glavno pitanje i polazište u rodnoj dekonstrukciji zacijelo je pitanje razlike između roda i spola. Uvidom u termin rodne dekonstrukcije otkrivaju se stavovi o navedenom pitanju: rod je konstrukt ukoliko se smatra da ga je moguće dekonstruirati, te se nagovještava cilj: analiza pojma roda. Dugo vremena bilo je prihvaćeno određenje spola kao biološke, a roda kao društvene kategorije. Shvaćanje spola kao biološke kategorije određuje ga skupom fizioloških i anatomskih obilježja stečenih rođenjem ili kasnije promijenjenih medicinskom operacijom. Rod kao društvena kategorija označava obilježja koja su dio društvenog dogovora, konstruirana, nametnuta, neurođena, a još manje predodređena spolom. Svako referiranje na feminizam u radu bit će referiranje na ovakvo shvaćanje spola i roda i njihove razlike.

Simone De Beauvoir svojim poznatim citatom: *»Ženom se ne rađa. Ženom se postaje.«*¹ rod određuje na istom tragu. Za De Beauvoir sveukupna civilizacija definira oblik koji će poprimiti žena.² *Drugi spol* posvećen je ne samo osvještavanju ženskog položaja nego i argumentiranom razlikovanju žene kao društvenog konstrukta i biološke ljudske ženke, odnosno razlikovanju spola i roda. *»Ako nam se djevojčica, puno prije puberteta, i katkad čak od najranijeg djetinjstva, već doima spolno specificiranom, to nije zato što je tajanstveni instinkti odmah predodređuju na pasivnost, zavođenje, majčinstvo, nego zato što okolina intervenira u njezin život gotovo od samog početka i od prvih godina nameće joj njezin poriv.«*³ Ovakvo razlikovanje spola i roda daje mogućnost odabira rodne uloge, pa osoba ženskog spola ne mora i rodom biti žena te ispunjavati žensku rodnu ulogu. Ova naizgled zadovoljavajuća distinkcija danas se propituje na mnoge načine budući da nije moguće odrediti što je to samo biološko ako se i ono društveno upisuje u naš kod. Jasenka Kodrnja navodi primjer stresnog događaja koji osim mišljenja mijenja i kemijske procese u mozgu te postavlja pitanje što je onda učinilo sve ovo vrijeme represije nad polovicom čovječanstva i kako je ta represija upisana u njegovu biološku strukturu.⁴ Fiksiranost roda također je problematična. Podjela na muške i ženske rodne uloge slijepa je na cijeli spektar koji je između »krajnje muškog« i »krajnje ženskog« i isključiva je. Judith Butler isključivost roda

¹ Beauvoir, »Drugi spol«, str. 287

² Isto, str. 287

³ Isto, str. 287

⁴ Kodrnja, »Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj«, str. 10

rješava definiranjem roda kao fluidnog, ne prethodno određenog nego onog koji nastaje činjenjem.⁵ Iako Butler pokušava ukazati na nefiksiranost roda u smislu promjene roda kroz povijest, različite kulture ili čak civilizacije te na nepostojanje predpostojecog subjekta roda, moguće je uvidjeti i fluidnost roda u smislu prelijevanja muške i ženske rodne uloge izvan društvom zadanih okvira što daje mogućnost bezbrojnim nijansama između dosadašnje dvije krajnosti. Svjesne navedenog, feminističke teorije ponovno razmatraju značenje roda i spola. Scott zaključuje da pojmu roda treba pripisati zasluge za odbacivanje biološkog determinizma, što je bio i cilj njegova uvođenja, no da je danas pojam roda postao suviše zamućen i »izgubio svoju oštricu«⁶ te radije koristi pojam spol. Naglašava i društvenu važnost pojma roda jer smatra da je uređenje društvene hijerarhije temeljeno na razlici između spolova pa i sam rod definira kao »*tvorbeni element društvenih odnosa koji se temelji na uočenim razlikama između spolova; i rod je primaran način označavanja odnosa moći*«. ⁷ Poštujući navedenu problematiku pojam roda, no sa željom da naglasi neodvojivost pojma spola i pojma roda, Kodrnja odlučuje koristiti sastavnicu, jednu riječ iza druge, rod/spol. Od revolucionarnog odvajanja spola i roda put promišljanja doveo je do sastavnice, gotovo sinonima.

2.1. Spol kao društveni konstrukt

Oko pojma rod razvijaju se polemike, no pojam spol ostaje više-manje netaknut otkada je svrstan pod ingerenciju biologije. Spol preispituje Polić kao pobornik teorije koja mijenja tradicionalno određenje spola kao biološke kategorije i određuje ga kao društveni konstrukt.⁸ Obilježja koja će činiti određeni spol određuje društvo ili konkretnije znanost. Svijest znanstvenika jest društveno oblikovana, čime je društveno uvjetovano i određivanje obilježja spolova. Na oblik tijela, moguće je utjecati tjelovježbom, a kozmetičkim preparatima moguće je oblikovati izgled. Čak i fiziološka obilježja samo su statistički presjek i ne odnose se na svakog pojedinca. Ako je žena po spolu ona osoba koja ima menstrualne cikluse i može zatrudnjeti onda žena u menopauzi, baš kao i neplodna žena, nije ženskog spola. Isto vrijedi i za neplodne muškarce. Čak i građa spolovila prema kojem se pri rođenju određuje spol djeteta za Polića je upitna. Smatra da raspodjela oblika muških i ženskih spolovila nije oštro

⁵ Butler, »Gender Trouble«, str. 33

⁶ Scott prema Kodrnja, »Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj«, str. 10

⁷ Isto, str. 10

⁸ Polić, »Činjenice i vrijednost«, str. 261

razgraničena te da se preklapa.⁹ Veličina i oblik variraju od pojedinca do pojedinca, a tu su i primjeri pojedinaca čiji je oblik spolovila neodređen; hermafroditi. Daljnji argumenti koji podupiru spol kao društveni konstrukt su nametanje spola djeci i starcima, iako je u njihovom slučaju potrebno odstraniti mnoštvo fizioloških i anatomskih obilježja te ih svesti pod određeni spol samo zbog približnog oblika spolovila koji, kako je ranije navedeno, varira. Klasifikacija po spolu čije je jedino obilježje približan oblik spolovila zapravo je društveno improvizirana klasifikacija po kojoj je cijeli svijet podijeljen na dvije strane. Mnogo je obilježja zbog kojih se njihovi nosioci trpaju u obrasce (primjerice sve manjine u društvu), no klasifikacija po spolu je primarna. Nakon ustanovljenog spola društvo se dalje dijeli prema drugim obilježjima kao što su boja kože, starost, zdravstveno stanje i mnoga druga. Iz toga izvire važnost ženskog pitanja.¹⁰ Prva nepravda, prvo postavljanje u inferioran položaj, prvo dijeljenje i prvo obilježavanje počinje pri samom rođenju. Sva navedena obilježja mogu biti promatrana kao nasilne generalizacije, a s tog stajališta i spol kao društveni konstrukt postaje vrijedan promišljanja. Polić zaključuje da je transseksualnost u kojoj ljudi neće biti trpani u obrasce, svijetla budućnost ili čak sadašnjost.¹¹ Iako se teorija transseksualnosti čini dalekom i utopističkom, istovremeno se čini kao potreba i stvarno rješenje kako za zahtjeve feminizma tako i za podčinjenost uopće.

Nakon Polićeva prilično radikalnog objašnjenja spola lakše je razumjeti i nemogućnost ravnopravnosti spolova. Ako je spol društveni konstrukt, stvoren je baš zato da dijeli. Spolovi jesu spolovi upravo po tome što su različiti, da su isti ne bi bili spolovi te zbog toga ne mogu biti jednaki nego upravo nejednaki.¹² Ravnopravnost spolova dakle nije moguća zbiljski, a Polić objašnjava kako nije moguća ni pravno; ravnopravnost ne poznaje razlike, a spolne razlike postoje i u zakonodavstvu. Spolovi u zakonu postoje s namjerom razlikovanja, kao što postoje i zbiljski. Borba protiv spolne diskriminacije tako bi bila borba protiv pravne podjele spolova. Dokle god spolovi postoje u zakonodavstvu, neravnopravni su. Samo lišeni svih posebnih obilježja, kao apstraktni građani, ljudi mogu biti ravnopravni jer ravnopravnost po nekom posebnom obilježju dovodi do toga da su neki »jednakiji od drugih«.¹³ »Boriti se protiv spolne diskriminacije znači boriti se za slobodu svakog čovjeka upravo kao različitog i

⁹ Isto, str. 263

¹⁰ Ženskog pitanja kao bitnog dijela u ostvarivanju ljudskih prava, žene kao najmnogobrojnija i najduže podčinjena zajednica svojom »borbom« krče put drugim podčinjenim zajednicama ili pojedincima raskrinkavajući obrazac podčinjenosti koji je isti za sve.

¹¹ Polić, »Činjenice i vrijednosti«, str. 266

¹² Isto, str. 238

¹³ Isto, str. 253

neponovljivog.«¹⁴ Borba za ravnopravnost borba je za osobnost, ne zbiljsku već apstraktnu. Zbiljski nije moguće učiniti ljude jednakima, no moguće je govoriti o apstraktnom čovjeku bez pripadnosti kolektivu radi određenih obilježja koja posjeduje. Pravna negacija nije i zbiljska negacija, no i ona je početak zbiljske negacije »*koja nastupa kao sloboda*«. ¹⁵ »*Ne radi se o tome da se pronađe odgovor na pitanje kako da ljudi postanu stvarno jednaki, nego o tome kako da oni u svojoj različitosti budu najviše što mogu biti.*«¹⁶

2.2. Antifeminističko shvaćanje roda/spola jedne feministice

Camille Paglia prirodu smatra uvjetom za shvaćanje roda i spola. Bez raščišćavanja stavova prema prirodi nećemo moći razumjeti rod i spol. Važno je napomenuti da prirodu ne možemo razumjeti, iz tog razloga stvorena je religija kao utjeha pred nemilosrdnom prirodom te znanost koja je stvorila iluziju predvidivosti prirode i tako umanjila ljudsku tjeskobu.¹⁷ »*Civilizirani čovjek skriva od samoga sebe stupanj svoje podčinjenosti prirodi.*«¹⁸ Žena je priroda, a muškarac civilizacija. U Paglijinim terminima možemo reći: žena je ktonsko, a muškarac apolinijsko. Sve prirodno u daljnjem tumačenju Paglijina shvaćanja spolova možemo poistovjetiti sa ženom, a sve čovjekom posredovano, od društva stvoreno, možemo poistovjetiti sa muškarcem.

Paglia u svom shvaćanju roda i spola Jean-Jacquesa Rousseaua suprotstavlja Marquisu De Sadeu. Nije u prirodi čovjeka samo dobro i nije sve loše u ljudima proizvod društvene deprivacije. On društvo smatra tvorevinom koja nam pomaže u obuzdavanju naše prirode. »*Društvo je sustav naslijeđenih oblika koji umanjuju našu ponižavajuću pasivnost prema prirodi.*«¹⁹ Taj sustav moguće je mijenjati, ali prirodu nije. Kakve god promjene u društvu bile one neće promijeniti i prirodu. Međutim, prirodi se ne treba prepustiti jer šteti ljudskom potencijalu. U odmaku od prirode Zapadni svijet prednjači nad Istokom. Zapad imenuje, potreban mu je identitet predmeta. Strategija Istoka s druge strane, nije sukobljavanje s prirodom već prepuštanje. Čovjek Zapada za prirodu kazuje da je lijepa, a Paglia to

¹⁴ Isto, str. 243

¹⁵ Isto, str. 247

¹⁶ Isto, str. 245

¹⁷ Paglia, »Seksualna lica«, str. 5

¹⁸ Isto, str. 2

¹⁹ Isto, str. 2

karakterizira kao obrambenu tvorevinu.²⁰ Ispod površine kojoj pridijevamo ljepotu nalazi se ružnoća koju Zapad potiskuje. Potisnuto u doživljaju prirode naziva ktonskim »što znači „zemljino“ i odnosi se na zemljinu utrobu, ne na njezinu površinu.«²¹ Zapad ktosko drži izvan svijesti i pokušava ga uljepšati znanošću i estetikom. Kao suprotnost ktoskom, apolinijsko nas uzdiže. Ono je koncentracija na lijepo dok potiskujemo ružno. Tragedija kao žanr Zapada²² otpor je prirodi, prikaz pada kao univerzalne ljudske sudbine. Paglia tragediju prikazuje kao mušku katarzu, bez ženskih likova jer žene su problem koji tragedija pokušava »riješiti«. Iz žena izvire ono ktosko. Biološko se događa u nama i bez nas, svijest je zarobljena u tijelu koje je pod zakonima prirode. »Slobodna je volja mrtvorodenče u crvenim stanicama našega tijela, jer nema u prirodi slobodne volje.«²³ Žena je ovdje u domeni prirode što Paglia objašnjava razvojem od kulta zemlje do kulta neba.²⁴ Kult zemlje štovao je plodnu prirodu čemu je pripojio ženu čije su obline asociirale na zemlju. Za muškarca, žena je bila tajnovito biće prema kojemu je osjećao strahopoštovanje. Kao obranu od ženske prirode muškarci su izmislili kulturu. Od religije zemlje dolazi se do religije neba što Paglia prepoznaje kao najvažniji korak iz kojega je potekla muška civilizacija sa svim svojim dostignućima. Iako religiju zemlje i religiju neba možemo shvatiti analogno ktoskoj i apolinijskoj prirodi, vratimo se ktoskoj prirodi odnosno prirodi žene. Primjer ktoskog u ženi je žena kobna za muškarca ili femme fatale, jedan od demonskih arhetipa žena koje objašnjava Paglia. Feminizam odbacuje femme fatale kao mušku krivotvorinu²⁵, no Paglia ju vidi ne kao krivotvorinu već kao »ekstrapolaciju ženskih bioloških danosti koji ostaju stalne.«²⁶ Apolinijsko i ktosko obilježavaju i naše spoznavanje svijeta, ono je oblikovano osjetilima. »Čovjek Zapada rano je izmislio carstvo broja i kristalne matematike apolinijske čistoće kao utočište od natopljene emocionalnosti i iritantnog nereda žene i prirode.«²⁷

Spol kod Paglije ne završava gdje počinje rod, spol pojedinca određuje i njegove nagone, sklonosti, a posljedično i ponašanje. U ne tako svijetlom determinizmu daje nadu jer se priklanja De Sadeu za kojeg bi »povratak prirodi značio pustiti s lanca nasilje i pohotu.«²⁸ S druge strane optužuje feminizam da je od traženja jednakih političkih prava za žene došao

²⁰ Isto, str. 5

²¹ Isto, str. 6

²² Paglia tragediju proziva najzapadnjačkim književnom vrstom što u ovom kontekstu argumentira Zapadnjačko bježanje od prirode.

²³ Paglia, »Seksualna lica, str. 7

²⁴ Isto, str. 8

²⁵ Isto, str. 12

²⁶ Isto, str. 12

²⁷ Isto, str. 16

²⁸ Isto, str. 3

do odbacivanja prirodom postavljenih ograničenja. Ovisno o interpretaciji Pagliu je moguće, s feminističkog stajališta, optužiti za veličanje muškog, smještanje muškog u apolinijsko, koje je tako zvučno nadmoćno. Međutim, nije li i feminizam već priznao svijet kao muški, civilizaciju i dostignuća kao muška postignuća? Nije li ta teza ključna za feminističku misao? Smatram da jest. Feministička »borba« počinje upravo od teze da je ljudska povijest – povijest muškarca, a razlog nalazi u ženskoj podčinjenosti, ženskoj nemogućnosti sudjelovanja u povijesti. Ženska podčinjenost kao uzrok »muške civilizacije« ono je što čini jaz između Paglije i općeprihvaćenih teza feminizma. Iz Paglijinog razumijevanja spolova, civilizacija nije muška zbog ženske nemogućnosti sudjelovanja u istoj, civilizacija je muški odmak od prirode, žene. Ženski spol koji jest priroda i koji prirodu jednostavnije shvaća zbog neposrednog ispoljavanja prirode u svom tijelu, lakše tu prirodu i prihvaća, shvaća da je primoran prihvatiti ju i zbog toga nema potrebu odmaka, a ako ju i ima, shvaća da je otpor prirodi nemoguć. Osnovna zamisao Paglije i feminizma je zajednička, politička jednakost spolova, stoga je Pagliu moguće interpretirati i kao novi doprinos feminizmu. Nepreciznim čitanjem moguće je iščitati veličanje muškog, ali smatram da je potrebno žensko interpretirati kao primarno. Muški spol zbog nedostatka razumijevanja ženskog bježi u stvaranje sebi shvatljivog, neprirodnog. Prihvatimo li ova stajališta prava pitanja su: »Ostaje li žena u prirodi, u ktoskom, jer shvaća bezizlaznost i jer priroda stvarno više tlači ženski spol ili ju muškarac u svom bijegu podčinjava?« i »Stvara li muškarac civilizaciju zbog svog bijega ili stvara patrijarhat radi podčinjava žene odnosno želi li pobjeći od neshvatljivog ili želi pokoriti neshvatljivo?« Osim uzroka ženske podčinjenosti Pagliu od feminizma dijeli i nemogućnost izbora. Oba spola od početka su određeni, a kasnije imaju mogućnost izbora. Ali nakon primarnog određenja mogućnosti više nisu iste za oboje. Ako je civilizacija kao obrambena tvorevina muški bijeg od prirode, moguće da je feminizam obrambena tvorevina koja nudi bijeg od civilizacije.

3. Pojam čovjeka

Pod pojmom čovjeka razumijevamo sva ljudska bića. Bez obzira na razlike koje među njima postoje, svi spadaju pod viši pojam čovjeka. Važnost ovog pojma krije se u njegovoj prividnoj univerzalnosti. Pokušaj dokazivanja istog započinje iščitavanjem i analizom definicija čovjeka iz rječnika. Anić čovjeka definira kao »odraslog pripadnika bilo koje rase ili spola«, muškarca kao »odraslu osobu muškog spola«, no ženu kao »osobu po spolu suprotnu muškarcu«. ²⁹ Žena nije definirana po sebi nego kao suprotno od muškarca. Među zajedničkim karakteristikama koje Kodrnja pronalazi za pojam čovjeka stoji i značajka važna za rodno iščitavanje, a to je razlikovanje šireg i užeg značenja pojma čovjek s obzirom na rod. Bez obzira na spol/rod, pojam čovjeka koristi se za čovjeka u širem značenju, no u užem značenju koristi se za muški rod. ³⁰ Pojam čovjek se dakle dijeli na svoje sastavnice asimetrično. Jedna sastavnica širi se prema univerzalnom. Ženska sastavnica pojma čovjek djeluje niže, subordinirano drugoj sastavnici, muškarcu. Kodrnja smatra da se time iskazuje »rodna konstrukcija moći, povijest rodnih odnosa i njihovu tisućgodišnju petrifikaciju«. ³¹

Suvremenici smo odbijanja nacrtu novog zakona o udžbenicima za osnovnu i srednju školu napisanog u ženskom rodu, koji je prema uputama prebačen u »univerzalni« to jest muški rod. U Polićevoj analizi članka iz Zakona o ravnopravnosti spolova iz 2003. nalazimo još apsurdniji primjer gdje su u maniri spolne osviještenosti imenice i pridjevi pisani malo u ženskom rodu, a malo u univerzalnom muškom rodu. ³² Polić također primjećuje da se u hrvatskom standardnom jeziku gramatički rod neke riječi ne mora podudarati sa spolom osobe na koju se referira. ³³ Primjer je učitelj koji se odnosi na osobu bilo kojeg spola, dok se učiteljica odnosi samo na ženu. Ova asimetrija u jeziku upućuje na promatranje i propitivanje predrasuda koje koristimo i u svakodnevnom jeziku. Kodrnja navodi primjere poput »Budi muško!« i »Ne budi baba!«. Za dane primjere ne postoje rodno simetrični primjeri jer se uz muškarca i ženu vežu različiti atributi o čemu svjedoči još jedna Kodrnjina rječnička analiza. U Daničićevom *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* uz varijacije riječi djevojka spominju se čistoća, krepost i neoskrvnjenost kao atributi djevtva. ³⁴ Kodrnja iz mitologije izvodi

²⁹ Anić prema Kodrnja, »Žene zmijske – rodna dekonstrukcija«, str. 20

³⁰ Kodrnja, »Žene zmijske – rodna dekonstrukcija«, str. 19

³¹ Isto, str. 21

³² Polić, »Činjenice i vrijednosti«, str. 258

³³ Isto, str. 258

³⁴ Kodrnja, »Žene zmijske – rodna dekonstrukcija«, str. 22

djevičanstvo kao otpor muškom nasilju, da bi žena bila zaštićena odlučuje se za celibat koji se počinje pripisivati poželjnim ženskim atributima te u patrijarhalnom svijetu postaje jedina ženska moć. Gubitkom te moći žena gubi i društveni ugled i poštovanje. U jednom od značenja navodi se i riječ »djevomuža« definirana kao djevojka koja nepošteno živi. Djevojka je definirana kao kreporna, čista, neoskrvnjena, a pokušajem ulaska u sferu muških atributa dobiva naziv »djevomuža«, te je okarakterizirana kao nepoštena. Ono što čini muškarca u sferi žene dobiva negativno značenje. No jednako tako muško posjedovanje ženskih atributa okarakterizirano je kao negativno. Jedno od rječničkih značenja djevojke odnosi se na usporedbu djevojke s muškarcem te se iznosi njena slabost i sklonost plakanju. »*O Radule gori od đevojke*«, »*O Osmane grđi od devojke*«, »*Strašljiviji sam od svake djevojke*«, »*Pišti, plače kao i djevojka*«, »*Zaplakat ću kao i djevojka*«, »*Muč đevojko, a ne mio sine*«. ³⁵ Analiza rječničkih definicija djevojke ne ostavlja dojam namjerne degradacije djevojke toliko koliko strogih granica među muškim i ženskim atributima gdje se oba spola mogu osjetiti zakinutima za povlastice onog drugog. De Beauvoir odbija teoriju prednosti nižih kasti koja, između ostalih, njeguje i stav da su žene dobile najbolji dio, povlasticu neodgovornosti. Sarkastično primjećuje da su tijekom povijesti svi koji su dobili famozni najbolji dio isti htjeli i vratiti, ponizno izjavljujući da je to previše i da će se zadovoljiti povlasticama drugog. »*No sjajni kapitalisti, velikodušni kolonizatori, veličanstveni muškarci su uporni: Zadržite najbolji dio, zadržite ga!*« ³⁶

U prilog neuniverzalnosti pojma čovjek Kodrnja ističe primjer određenja čovjeka Immanuela Kanta. Kantova kategorija uzvišenosti i kategorički imperativ isključuju prvo one za koje se ne može vezati uzvišeno, a s tim i moralno. Žene su lijepe, a muškarci uzvišeni. »*Lijep spol ima isto tako razuma kao i muški, samo što je to lijep razum, dok naš možemo nazvati dubok razum, a to znači isto što i uzvišen.*« ³⁷ Iako je za Kanta uzvišenost ono što čovjeka izdiže nad prirodom, uzvišenost se ne odnosi na žene, pa tako Kant pojam čovjeka upotrebljava poput već analizirane leksike. Kako čovjeka određuje uzvišenost, trebali bi ju povezivati s oba niža pojma, muškarcem i ženom. Na primjeru ženske moralnosti, a moralnost spada pod uzvišenost, vidimo da Kant o čovjeku zapravo govori samo kao o muškarcu. Ženska moralnost vidi se samo u prepoznavanju uzvišenosti kod muškaraca. Žena ne čini zlo jer je ono ružno, a ne jer nije ispravno. Ženina je motivacija za moralni čin manjkava jer uključuje osjećaje, u ovom slučaju osjećaj za lijepo. Žena dakle nema ni mogućnost moralnog

³⁵ Isto, str. 22-23

³⁶ Beauvoir, »*Drugi spol*«, str. 753

³⁷ Kant prema Kodrnja, »*Žene zmijske – rodna dekonstrukcija*«, str. 24

djelovanja jer nije motivirana moralnim zakonom. Ostaje neizdignuta i u domeni prirode. No nije usamljena jer Kant navodi kako je moralnost rijetka i kod muškaraca. Oni bliži prirodi, divlji i obojeni, također nemaju mogućnost moralnog djelovanja.

Pojam čovjek pokriva muškarce i žene, no unutar njega nalazimo asimetriju i hijerarhiju. Bijeli muškarac, uzvišen, ulazi u pojam čovjeka upravo po tome što on je: bijel, muškarac i uzvišen. Dok žena ulazi u pojam čovjeka jer je čovjek, a ne i zato jer je žena.³⁸ Koncizan sažetak rodnog razmatranja pojma čovjek nalazim u slijedećem Kodrnjinom citatu. *»Tijekom povijesti bilo je naime samorazumljivo da je subjekt povijesti, znanosti i umjetnosti bijelac, muškarac, Europljanin, pripadnik viših i srednjih slojeva, dok su žene, «obojeni», siromašni i pripadnici Trećeg svijeta, u osnovi, bili isključeni iz mogućnosti bivanja subjektom. Hijerarhijska strukturiranost i asimetričan odnos rodova u linearnom vremenu (upisanom u povijest, kulturu i umjetnost) i javnom prostoru, odnosno dominacija jednog roda nad drugim karakteristike su patrijarhata i povijesti.«³⁹*

Kodrnja uočava kako G. W. F. Hegel i Stephen Hawking, kao veliki mislioci, svoja dva velika dijela, *Filozofija povijesti* i *Kratka povijest vremena*, završavaju s Bogom, odnosno upućuju na njega te se pita kakav je pogled na Boga bez obzira na filozofski i znanstveni pogled. Kako Boga vide vjernici i nevjernici, Kodrnja nalazi u istraživanju Instituta za društvena istraživanja »Religijske promjene i vrijednosti u hrvatskom društvu« te odgovorima na pitanje »Što je za Vas Bog, bez obzira vjerujete li ili ne?«. 76,5 posto odgovora nema rodnu oznaku, no u 100 posto odgovora pridaju mu se muški atributi. Boginja ili stvoriteljica ne spominju se nijednom, pa zaključuje da je i u ljudskoj percepciji Bog muškog roda.⁴⁰ Odgovori i zaključak očekivani su u mišljenju oblikovanom u jeziku koji muškarca širi prema univerzalnom. Ako je Bog stvorio čovjeka na svoju sliku, a pojam čovjek većim dijelom čini upravo muškarca, lako se nameće zaključak da je i sam Bog muškarac. Čak i zadržavajući se da samo na analizi pojma čovjeka i njegovih sastavnica iznesen zaključak je intuitivan. Krenemo li dalje i uzmemo u obzir attribute koji se pripisuju muškarcu i ženi, čini se neospornim da je Bog muškarac. Valja uzeti u obzir i konotacije koje se vežu uz attribute muškaraca i žena. Emotivnost, pripisivana ženi, veže se uz slabost, s druge strane izostanak emocija ili njihovo potiskivanje, pripisano muškarcu, veže se uz snažan karakter. Moderna psihologija propovijeda potiskivanje emocija kao izrazito loše za psihičko zdravlje, a njihovo

³⁸ Kodrnja, »Žene zmijske – rodna dekonstrukcija«, str. 26

³⁹ Kodrnja, »Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj«, str. 12

⁴⁰ Labus prema Kodrnja, »Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj«, str. 43

proživljavanje kao jedini zdrav način za procesuiranje događaja. Bijeg od prirode u obliku patrijarhata ponovno se nameće kao razlog, ali i zaključak.

4. Žena

Hrvoje Jurić piše o filozofskom načinu mišljenja kao onom koji se probija do temelja i tu vidi filozofiju kao bitno i najjače oruđe rodne kritike.⁴¹ Stoga se valja zapitati što je temelj u svemu napisanom o ženi. Suprotno antifeminističkim očekivanjima, ovdje navedeni autori i autorice ne niječu tradicionalna obilježja žena, no pitaju se, svaki na svoj način, koji im je uzrok.

U *Drugom spolu* De Beauvoir postavlja pitanje: što je žena?⁴² Sama činjenica da pitanje postavlja žena znakovita je i sugestivna. Muškarac se ne pita što je muškarac niti će pisati o jedinstvenom položaju muškaraca. Žena se mora definirati kao žena. Muškarac je čovjek što, iz razloga navedenih u prethodnom poglavlju, podrazumijeva da je muškarac. Žena je isto tako čovjek, ali potrebno je naglasiti da je žena. O odnosima pojmova žena, muškarac i čovjek već je pisano u poglavlju Čovjek, no izjava da muškarac neće pisati o položaju muškaraca može se i drugačije interpretirati Kodrnjinom analizom ženske sudbine u *Dugi Dinka* Šimunovića.⁴³ Djelo izlaže rodnu komponentu odgoja koja za djevojčice znači potiskivanje, kako bi stekli društveno pripisanu ženstvenost, a za dječake slobodu. Na primjeru Save, siromašne i kljaste, a jednako nesretne kao i Srna, uočavamo da ni bogatstvo ni društvena pripadnost ne utječu na sreću, faktor sreće je spol. Tu Kodrnja uočava da je ženska sudbina definirana kao nesreća. Nesreća koja se ne veže za socioekonomski status pojedinca već je određena jedino spolom. Vječna je jer je dosuđena od Boga, koji je vječan te prema Šimunovićevim opisima nesklon ženama. Izbavljenja iz ženske nesreće nema. Iz *Duge* moguće je iščitati dvije opcije koje žene imaju na raspolaganju: mirenje sa sudbinom, dakle nesreća ili pokušaj bijega, koji je nemoguć i završava tragično, smrću. Žena bira između dvije nesreće. Postavlja se pitanje možemo li dvije nesreće uopće nazvati izborom ako pojam alternativa zahtjeva izbor između dvije različite mogućnosti ili se žena treba zadovoljiti što put svoje nesreće bira sama, no važnost ovog primjera nije u toj temi. Stavljanjem muškog djeteta u Srnine okolnosti želje za zabranjenim sudbina mu je jednako tragična. Oba svijeta, muški i ženski, imaju od Boga dosuđene, nepromjenjive i vječne (ne)sreće. Ženska degradacija međutim ističe se u želji za promjenom koja je svojstvena ženi. Nepromjenjivost sudbine izlaže se kao samo ženska nesreća. Iz ovako postavljenog gledišta, muškarac ne samo

⁴¹ Jurić, »Filozofija i rod: uz temu«, str. 767

⁴² Beauvoir, »Drugi spol«, str. 14

⁴³ Kodrnja, »Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj«, str. 18-20

da nema pravo na želju za promjenom, nego je u granicama njegova svijeta ona nepostojeća. Ne samo negirana već i nespomenuta. Možemo zaključiti da nepravda prouzrokovana stavljanjem u dva spolna obrasca pogađa pripadnike oba spola, možda nerazmjerno, ali ipak u nekoj mjeri pogađa i muškarce. »Oslobađajući žene, oslobodili bismo muškarca. No upravo to njega plaši. I ustraje u obmanama koje su namijenjene da ženu zadrže u okovima.«⁴⁴

Vratimo se na pitanje što je žena. De Beauvoir piše da je žena ona koja je u krivu jer je žena. »Misliš tako jer si žena« smatra se valjanim argumentom u apstraktnim raspravama.⁴⁵

Nadalje, žena je ona koja razmišlja hormonima, smatraju muškarci koji zaboravljaju svoje spolne žlijezde. U sklopu muških definicija žena, De Beauvoir navodi Aristotela i Svetog Tomu. Aristotel piše: »Ženka je ženka zbog određenog manjka svojstava.« i »Ženski karakter treba sagledavati kao karakter pogođen prirodnom manjkavošću.«⁴⁶ Za Svetog Tomu žena je nesavršeni muškarac, usputno biće⁴⁷, što je potkrijepljeno ženom stvorenog od muškarčevog rebra. Mariana Szapuova piše da je teško naći više od nekoliko muških autora u cijeloj povijesti filozofije koji su doprinijeli analizi podređenog ženskog položaja ili zagovarali ženska prava.⁴⁸ Kao izniman primjer navodi Johna Milla koji je smatrao da je nemoguće znati pravu prirodu žene jer ona je produkt društvenog konstrukta i okolnosti u kojima se nalazi, ne vjerujući u argument prirodnog i urođeno različitog intelekta i morala kod muškaraca i žena. Da muškarci stvarno vjeruju da je ženin pravi poziv biti žena i majka, ne bi je sprječavali da radi i nešto drugo.⁴⁹ De Beauvoir zaključuje da muškarac definira ženu u odnosu na sebe, a ne kao autonomno biće, što je razvidno iz navedenih primjera, osim Milla, naznačenog kao iznimnog. »Ona je neesencijalno nasuprot esencijalnome. On je Subjekt, on je Apsolut: ona je Drugo.«⁵⁰ Kroz povijest nalazimo mnoge primjere dvojnosti i Drugoga: Židovi kao drugi za antisemite, crnci kao drugi za rasiste itd. Levi-Strauss smatra obilježavanje Drugoga čovjekovom sklonošću u prijelazu iz stanja Prirode ka Kulturi. Postaje još jasnije Hegelovim subjektom koji se »nastoji potvrditi kao ono esencijalno i pretvoriti drugo u neesencijalno, u objekt.«⁵¹ No svugdje, osim u Drugom spolu, postoji nastojanje onih drugih da učine subjektu isto što je subjekt učinio njima. Građanin neke zemlje koji susjede smatra strancima u slučaju posjeta susjednoj zemlji za njih je stranac. Reciprocitet u slučaju Drugog spola ne postoji. U

⁴⁴ Beauvoir, »Drugi spol«, str. 752

⁴⁵ Isto, str. 13

⁴⁶ Aristotel prema Beauvoir, »Drugi spol«, str. 13

⁴⁷ Beauvoir, »Drugi spol«, str. 13

⁴⁸ Szapuova, »Mill's liberal feminism: Its legacy and current criticism«, str. 180

⁴⁹ Isto, str. 187

⁵⁰ Beauvoir, »Drugi spol«, str. 14.

⁵¹ Isto, str. 15

Drugom spolu, ženama, postoji samo podčinjenost. Takva podčinjenost u drugim skupinama uspijevala je u slučajevima kada je jedna skupina bila brojčano nadmoćna, no to nije slučaj sa ženama i muškarcima, tek je neznatno veći broj žena.⁵² Problem je, smatra De Beauvoir, što se žene ne postavljaju autentično. Muškarci ih zovu žene, one to preuzimaju i nazivaju se ženama. Crnci, proleter, Židovi i drugi spomenuti oprimirani govore »mi«. Žene za razliku od navedenih nemaju zajedničku prošlost, imaju samo što im muškarci daju. Žive među muškarcima s kojima su vezane više nego s drugim ženama, ne samo vezane već i ovisne zbog političkih, poslovnih, društvenih i drugih interesa. Radi se o posebnoj vezi, drugačijoj od navedenih veza između crnaca i rasista, Židova i antisemita. »To je ono što temeljno označava ženu: ona je Drugo unutar cjeline čija su dva dijela jedan drugome nužna.«⁵³ Iako oboje imaju potrebu za onih drugim, muškarac svoju potrebu ne ističe, potreba igra u korist muškarca i na štetu žene. Linijom manjeg otpora žena se zadovoljava ulogom Drugoga. Slijedi pokušaj odgovora na pitanje zašto je to tako.

Sve negativne crte u optužnicama protiv žena De Beauvoir ne niječe, no ističe da one nisu produkt njenih hormona ili njezine nepromjenjive prirode. Uvjetovane su njenim položajem.⁵⁴ Slično razmišlja i Dragana Bosanac pišući o *Izabraniku* Thomasa Manna gdje navodi plač i govor kao kriterije raspoznavanja ljudskog bića koje svakako posjeduje i žena, smatra se čak i u većoj mjeri ili kako Bosanac piše: »preko svake mjere«.⁵⁵ No pita se: govore li i plaču žene preko svake mjere jer zloupotrebljavaju te darove ili zbog toga što je to jedino što imaju?⁵⁶ Pitanje »Kako je muškarac definirao ženu?« doima se točnijim od pitanja »Što je žena?«. Ženi je jasno da muškarci upravljaju svijetom, a prema De Beauvoir žena se ne osjeća odgovornom za to.⁵⁷ Žena nikada nije naučila postaviti se kao subjekt niti usvojila tehnike koje dolaze s ulogom subjekta, žena se bavi stvarnošću, životom koji je nesavladiv oruđem kojim muškarac ovladava materijom, životom kojim upravlja misterija, fatalnost, tajna. Život kao tajnu žena osjeća u svom tijelu, menstrualnim ciklusima i trudnoćama. Praznovjerna je, oslanja se na rutinu jer za nju nema novoga, sve njeno u ciklusima je i ponavlja se. Izgubljena je u svijetu i ne zna se služiti muškom logikom, no prema De Beauvoir, Stendhal primjećuje da se logikom služi jednako dobro kao i muškarac ukoliko je nužda na to natjera.⁵⁸ »Silogizam

⁵² <https://www.dzs.hr/womenmen/bloc-1b.html?lang=hr>

⁵³ Beauvoir, »Drugi spol«, str. 17

⁵⁴ Isto, str. 633

⁵⁵ Bosanac, »Univerzalnost i rod«, str. 781

⁵⁶ Isto, str. 781

⁵⁷ Beauvoir, »Drugi spol«, str. 634

⁵⁸ Isto, str. 635

*ne služi ni pripremanju majoneze ni smirivanju dječjeg plača.»*⁵⁹ Navedeni citat govori o ženi mnogo, ali o onoj ženi koju definira muškarac. Logikom se ne služi jer logika nije korisna u ženskom svijetu koji se sastoji od brige o muškarcu i majčinstva. Žena je pomirena sa sudbinom, pasivna. Zato što nikada nije okusila slobodu ne vjeruje u oslobođenje, no *»Kad se žene konkretno poziva na djelovanje, kad se prepoznaju u naznačenim ciljevima, jednako su neustrašive i hrabre kao muškarci.«*⁶⁰

Bosanac, interpretirajući Hegela, odsutnost žene objašnjava zatvorenošću žene u spol te poistovjećivanjem spola i prirode. Žena se ničim ne nadilazi, ostaje u svojoj zatvorenosti, *»ne prolazi dijalektički tijek«*,⁶¹ ostaje *»neukinuta u prirodi svog spola«*.⁶² Smatra da upravo od tud proizlazi razdor između spolova. Muškarac ima vanjski svijet, odnos s njim i samim sobom, dok je žena suočena s posve drugačijim uvjetima za postajanje ljudskim bićem.

Sve optužbe na štetu žene, sva obilježja koja joj se pripisuju De Beauvoir interpretira kao ženine prosvjede.⁶³ Plače da uznemiri muškarca, iako i sama taj postupak smatra nepoštenim, ima grčevite ispade, žali se, a ne traži rješenja. Žena je smatrana histerikom i dugo vremena histerija je smatrana dominantno ženskom bolesti.⁶⁴ Histerija danas ne postoji, njeni simptomi dijagnosticiraju se kao granična struktura ličnosti ili poremećaj ličnosti. Simptomi histerije uključivali su nagle prelaske iz jednog emocionalnog stanja u drugo što je odgovalo tradicionalnom shvaćanju ženske prirode kao labilne i hirovite. Za feministice histerija je vrijedna proučavanja jer postavlja pitanje je li histerična žena žrtva bolesti ili prosvjednik. Borossa ga formulira na slijedeći način: *»Je li histerija pozitivna ili negativna reakcija na opresivne i frustrirajuće društvene prilike? Drugim riječima, je li histerik buntovnik ili žrtva?«*⁶⁵ Iz ovako postavljenog pitanja žena se lako iščitava kao žrtva, bilo da prosvjeduje ili boluje, jer društvene prilike učinile su je histerikom bez obzira na postojanje ili nepostojanje njenih motiva. Nakon Prvog svjetskog rata pojavio se veći broj muškaraca sa simptomima histerije, no njima nije dijagnosticirana histerija već se smatra da su oboljeli od granatnog šoka.⁶⁶ Matijašević ključ histerije nalazi u nejasnoći uspostave ženskog sebstva, a upravo tu nazire se i mogući odgovor na pitanje zašto se žena ne postavlja autentično. Drugačiji odnos majke prema djevojčici i dječaku temelj je objašnjenja histerije u žena.

⁵⁹ Isto, str. 635

⁶⁰ Isto, str. 638

⁶¹ Bosanac, »Univerzalnost i rod«, str. 785

⁶² Isto, str. 785

⁶³ Beauvoir, »Drugi spol«, str. 644

⁶⁴ Matijašević, »Histerija i rod«, str. 830

⁶⁵ Borossa prema Matijašević, »Histerija i rod«, str. 830

⁶⁶ Matijašević, »Histerija i rod«, str. 832

Narcisoidan odnos majke prema djevojčici, snažnije vezanje majke za djevojčicu »*čini da su ženske granice sebstva uvijek krhkije i slabije izgrađene od muških*«. ⁶⁷ Kao rezultat žene se doživljavaju u odnosu prema drugima, dok su muškarci autonomniji. Granice koje je majka odredila prema muškom djetetu daju mu neovisnost u definiranju sebe. Iz toga proizlazi žena kao empatičnija i ovisnija o odnosima s drugima, a muškarac kao neovisniji, ali i tjeskobniji u slučaju intime koja može rezultirati emocionalnom ovisnošću. Matijašević zaključuje da je histerija vezana uz rod u smislu problematičnog odnosa s majkom, no ta majka može biti zbiljska majka, ali i simbolički roditelj s kojim smo u simbiotskom odnosu. ⁶⁸ Nakon svih neučinkovitih prosvjeda čini se da ženi preostaje još samo samoubojstvo. No De Beauvoir i njega smatra prosvjedom jer više je žena koje pokušaju samoubojstvo nego onih koji ga izvrše, u izvršavanju prednjače muškarci. ⁶⁹ Žena nesklona konačnim rješenjima samo prosvjeduje. Ne može odbaciti cijeli sustav jer nema sredstava za stvaranje novog, a na postojeći ne pristaje. Odnos između muškarca i žene je igra čija je pravila odredio muškarac, žena sudjeluje u izmjenjivanju pravila kako bi olakšala svoj zatvoreni život ili iz protesta, ali nikada na veću štetu muškarca. Primjer je toga muški moral kojeg muškarci propovijedaju, ali ne rade uvijek u skladu s njim. »*On ne želi ono što tvrdi da želi: a ni ona mu također ne daje ono što se pretvara da mu daje*«. ⁷⁰ Žena će biti dobra majka, ali će rabiti kontracepciju i po potrebi napraviti pobačaj. On će joj zamjeriti, jer takva su pravila igre, ali zapravo će biti zahvalan. Nijedna od ženskih osobina nije dokaz njene izopačenosti već je odraz situacije. Muškarcima su ženske loše osobine poželjne, žena će se pokazati lažljivom i proračunatom, a muškarac će tada dobiti priliku pokazati se mudrim u usporedbi s njom.

Kodrnja iz mitologije izvodi ženski atribut djevičanstva kao otpor muškom nasilju, da bi žena bila zaštićena odlučuje se za celibat koji se počinje pripisivati poželjnim ženskim atributima te u patrijarhalnom svijetu postaje jedina ženska moć. ⁷¹ Gubitkom te moći žena gubi i društveni ugled i poštovanje. Ovdje u granicama muškog svijeta nalazimo neosuđenu želju za nasiljem i očuvanje djevičanstva kao posljedicu u ženskom. Zatvoreni krug vječnog rata između spolova gdje se žena od nasilja bori djevičanstvom kojim si na teret stavlja i čuvanje istog jer u protivnom gubi svoju jedinu moć. Ženska seksualna nemoć kao jedina ženska moć stavlja ženu pred Kvaku 22. Nesreća kao rezultat ženske Kvae 22 sama povlači paralelu s već spomenutim Srninim opcijama, ali podsjeća i na Paglijin determinizam prirode.

⁶⁷ Isto, str. 834

⁶⁸ Isto, str. 837

⁶⁹ Beauvoir, »*Drugi spol*«, str. 644

⁷⁰ Isto, str. 648

⁷¹ Kodrnja, »*Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*«, str. 26

»Što više teži osobnom identitetu i autonomiji, što više razvija imaginaciju, to će biti žešća ženina borba s prirodom – tj. s neukrotivim fizičkim zakonom njezina vlastita tijela. A priroda će je to više kažnjavati: ne usuđuj se biti slobodna jer tvoje tijelo ne pripada tebi.«⁷²

De Beauvoirin prikaz žene otkriva daleko poželjniji položaj muškarca, no i činjenicu da ih je nemoguće usporediti upravo zbog temeljno drugačijih položaja. Muškarac ostvaruje više jer je ženi zabranjeno da uopće radi. Žena treba odbaciti ograničenja svog položaja i otvoriti si putove budućnosti. »Za ženu nema drugoga izlaza nego raditi na svojem oslobođanju.«⁷³

Žena je dakle proizvod društva, od najranijih dana drugi su intervenirali u njenu sudbinu, da je intervencija bila drugačija i krajnji produkt bio bi drukčiji. Odgovoreno je pitanje »Kako je muškarac definirao ženu? « no ne i »Što je žena?« jer žena je muška definicija. Sintagmu muške definicije treba uzeti s oprezom. Ako je patrijarhalni svijet kao uvjet za postavljanje muške definicije žene stvoren u pokušaju muškog bijega od neshvatljive ženske prirode valja se zapitati je li on, patrijarhat, zbilja tako proračunato stvoren i u tančine razrađen od muškarca ili je nastao pokušajem bijega, ali se dalje razvijao pod utjecajem svih uključenih, dakle kako muškaraca tako i žena? S tog stajališta odgovornost se prelijeva na cijelo društvo, ne samo muškarca nego u ovom slučaju na univerzalni pojam čovjeka, muškarca i ženu. Položaj žene moguće je promijeniti samo s pomoću kolektivne evolucije.⁷⁴ Nijedan pojedinac ne može stvoriti jednakost odgojem, jer ukoliko se djevojku odgoji kao dječaka ona će se u svijetu tradicionalno odgojenih djevojčica osjećati posebnom. »No ako naprotiv zamislimo društvo u kojem bi jednakost spolova bila konkretno ostvarena, ta bi se jednakost iznova afirmirala u svakom pojedincu.«⁷⁵ Ovakva utopija zahtijeva autentično postavljanje žene. U tekstu koji prethodi nalazi se propali pokušaj definiranja žene. Muškarac ju definira u odnosu na sebe, a ona preuzima sve muškarčeve definicije. Pravi odgovor na pitanje: »Što je žena?« uključuje žensko definiranje sebe. Izostaje li ono radi nedovoljne osviještenosti žene o ženskom pitanju zbog njene inertne prirode ili je dio patrijarhalne strategije odvratanje žene od tog pitanja? Ovo pitanje moguće je proširivati unedogled. Moguće je pitati se je li ženina inertna priroda zbilja ženina ili je proizvod patrijarhata? Sva moguća pitanja u tom smjeru odgovor pronalaze u konstataciji da je žena društveni konstrukt. Daljnjim analiziranjem tog konstrukta, dekonstruiranjem, jedino je moguće doći do žene ili

⁷² Paglia, »Seksualna lica«, str. 10

⁷³ Beauvoir, »Drugi spol«, str. 659

⁷⁴ Isto, str. 757

⁷⁵ Isto, str. 757

čak, preuzmemo li stajalište spola kao društvenog konstrukta, do čovjeka neposredovanog društvom.

4.1. Critica o važnosti ženskog pitanja u odnosu na društvo

Samo mali aspekt važnosti ženskog pitanja u odnosu na društvo nalazim u Kodrnjinom članku na koji ću se ovdje referirati. Važnost ženskog pitanja ovdje, kao i u cijelom radu, potrebno je tumačiti kao važnost pitanja bilo koje druge »manjine«.

Kodrnja propituje može li zlostavljana žena biti subjekt demokracije. Kako je potencijalni subjekt demokracije baš svaki čovjek, tako je to i žena, bar deklarativno. No njeno kretanje naprijed, njen »zov k vlastitoj ličnosti«⁷⁶ bit će daleko iza Kodrnjinog primjera situiranog šefa filozofske katedre jer njen zov će prvenstveno biti okrenut ukidanju zlostavljanja kojem je izložena. Njen zov daleko je iza onih čiji zov ide k interesima politike jer ona posjeduje partikularitete ženskosti i zlostavljanja. Brisanje partikulariteta stavlja sve pod isti nazivnik i zanemaruje njihove posebnosti i različitosti te vodi do logike jedan čovjek jedan glas, no jedan utjecajan glas znači višestruko više. Od presudne je važnosti prepoznavanje partikulariteta kako bi se oni nadvladali, jer koncentriranjem samo na opće žena ostaje submisivna. Sudjelovanjem u demokraciji na način da rješava pitanje svog partikulariteta žena radi za dobro sebe same i svijet oko nje. Radeći iz navedene pozicije žena traži i posebna prava kao što su posebni zakoni ili ženske kvote. Posljednje opovrgava česta antifeministička osporavanja feminizma i optužbe na račun feminizma kao borbe za prevlast žena.

⁷⁶ Kodrnja, »Žene zmije – rodna dekonstrukcija«, str. 35

5. Patrijarhat

Patrijarhat potječe od grčke riječi patrijarh, *patria* kao pleme i *archos* kao vođa. Obično se definira kao sustav uređen tako da je većinska ili sva moć u rukama muškarca, najčešće oca, dok su patrijarhalnost značajke koje se vežu uz taj sistem.⁷⁷ Navedena definicija odnosi se u najvećem dijelu na kontekst obitelji, no od osnovne ćelije patrijarhat se proteže kroz sve aspekte društva. Iako je gotovo opipljiv u svakodnevnim odnosima, događajima i okolini, moć mu daje privid neutralnosti koja se gradi odmah iza definicije koja govori da se radi o moći u rukama muškarca. Jednostavnije rečeno patrijarhat propovijeda većinsku moć muškarca, ali u isto vrijeme jednaka prava za sve. Neutralnost na temeljima dominacije zvuči oksimoronski, ali oksimoron se doslovno prevodi kao oštroumna ludost.

Kodrnja na primjeru Olimpijskog mita o stvaranju svijeta nalazi pretpatrijarhalni temelj današnjih patrijarhalnih odnosa. Boginja Gea, njeno partenogeno začeće, zatim sinovi s Uranom i svrgavanje oca od strane sinova koji postaju nasilni sinovi koji postaju nasilni očevi i nasilni partneri, priča su o početku uspostave patrijarhata. Patrijarhat smatra procesom građenim kroz više generacija u kojem sudjeluju, te ga čak i potiču, ženski akteri. Ovdje su to boginje koje potiču pobune svojih sinova.⁷⁸ Sudjelovanje žena u stvaranju patrijarhata izdvaja se kao posebno zanimljiva značajka za ovaj rad. Kako odnos podrazumijeva bar dvije strane, uključenost žena u stvaranje patrijarhata vrijedna je razmatranja. Na primjeru boginja koje potiču sinove na svrgavanje očeva, a s tim i uspostavu patrijarhata, moguće je zaključiti da je odnos majka-sin prevagnuo na štetu odnosa majka-otac. Iz toga ne nameće se čak ni zaključak o ženi urođenom majčinstvu jer ostaje nepoznato kako bi u primoranosti biranja između potomstva i supružnika birao muškarac. Ono vrijedno promišljanja je ženina prepuštenost podčinjavanju. Slavenka Drakulić piše: »... *mislim da je prešućivanje i pristajanje na šutnju jedan od najgorih oblika represije.*«⁷⁹ Pristajanjem žena tone dublje, a patrijarhat dobiva nagradu za uloženi trud u obliku šutljive i pokorne žene. Zašto stati ako je nagrađivan za ono što radi? Ukoliko iz ljubavi prema potomstvu žena nenamjerno sudjeluje i u svom kasnijem podčinjavanju, zašto namjerno ostaje podčinjena? Kodrnja uočava patrijarhalnu degradaciju pretpatrijarhalnih boginja koje su od statusa boginje s vremenom došle do statusa sluškinje što

⁷⁷ Kodrnja, »Žene zmijske – rodna dekonstrukcija«, str. 51

⁷⁸ Kodrnja, »Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj«, str. 9

⁷⁹ Drakulić-Ilić, »Smrtni grijesi feminizma«, str. 169

uspoređuje sa degradacijom cijelog ženskog roda.⁸⁰ Patrijarhalni odnos majka-sin iz Olimpijskog mita preslikava na kršćanstvo i odnos djevice Marije i Isusa, što više ukazuje na prenošenje već učvršćene patrijarhalne tradicije nego njen izvor i razrješenje ženske pasivnosti u njoj. Moguć odgovor daje Paglia. Ako je ženski karakter bliži prirodi, moguć je razlog njihove pasivnosti. Prihvaćanje da su prirodni zakoni neizbježni zbog informacija koje dobivaju od svog tijela uzimaju kao obrazac i za prihvaćanje patrijarhata.

Jedno od objašnjenja mogućeg začetka patrijarhata je nastanak patrijarhalne obitelji utemeljen na privatnom vlasništvu. Patrijarhat kao »veliki povijesni poraz ženskog spola« De Beauvoir smješta u pojavu privatnog vlasništva. Dok je muškarac lovio žena je obavljala poslove koji su bili od velike važnosti u ekonomskom životu, ali s otkrićem novih oruđa agrikultura se širi, rad intenzivira i muškarcu je potrebna pomoć. Poseže za porobljavanjem, gospodari zemljom i robovima te postaje gospodar i ženi. Pored muškog proizvodnog rada ženski kućanski poslovi postaju manje bitni. Ono što je do tada bilo majčinsko pravo, prijenos imanja s majke na njeno pleme, postaje očinsko pravo, imanje nasljeđuje sin od oca. Međutim De Beauvoir ne smatra da je, simbolički, bronca pokorila ženu. Ona krivi »imperijalizam ljudske svijesti«.⁸¹ »Da u toj svijesti nije bilo izvorne kategorije Drugoga i izvorne namjere da se Drugim dominira, otkriće brončanog oruđa ne bi moglo prouzročiti žensku oprimiranost.«⁸² Isto je vidljivo kod Paglije: napredovanjem kulture čovjek je, bar dijelom, oslobođen prirodne nepredvidljivosti. Žena poistovjećena s prirodom u lovačkim i zemljoradničkim društvima, napretkom kulture i udaljavanjem od prirode gubi na važnosti. De Beauvoirin imperijalizam ljudske svijesti Paglijina je determiniranost prirode. »Najteži izazov našim nadama i snovima nečista je biološka svakodnevnica koja se odigrava unutar nas i bez nas svakog trenutka našeg života. Svijest je bijedan talac vlastita mesa, čije se bibanje, kolanje i tajno mrmljanje ne može ni zaustaviti ni ubrzati.«⁸³ Obje autorice smatraju da postoji urođeni, prirodni krivac za hijerarhiju koju nazivamo patrijarhatom. Za De Beauvoir klica je u muškoj želji za dominacijom, pokoravanjem drugoga. Prethodi li ženska drugotnost patrijarhatu i gdje je do začetka patrijarhata bila muška urođena želja za dominacijom? Je li ona bila zadovoljena ženskom drugotnosti, a prilike stvorene nastankom privatnog vlasništva samo su povećale njene apetite? Paglia patrijarhat vidi kao utočište, bijeg muškarca od

⁸⁰ Kodrnja, »Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj«, str. 27

⁸¹ Beauvoir, »Drugi spol«, str. 74

⁸² Isto, str. 74

⁸³ Paglia, »Seksualna lica«, str. 7

osjećaja ženske moći koja se temelji u plodnosti, ženskoj cjelovitosti u drugom stanju.⁸⁴ Muškarčev osjećaj ženske moći opisuje kao misteriju ženskog tijela, trudnoće, nepristupačnosti odgonetavanja. U skladu s već iznesenim Paglijinim pogledima ne čudi što primjećuje da su jezik i logika koje žena rabi u napadu na patrijarhalnu kulturu izumi muškarca.⁸⁵ Usvojimo li Paglijino stajalište, napredovanje kulture samo je nadgradnja ženske podčinjenosti, nazovemo li ga patrijarhatom, moguće je da smo samo došli do nazivanja stvari pravim imenom. Patrijarhat postoji od začetka kulture, ako kulturu smatramo muškim bijegom od prirode, a začetak patrijarhata samo je svečana objava. Je li uopće opravdano poglavlje o patrijarhatu u radu o ženskom pitanju kada patrijarhat jest žensko pitanje? Ne pokriva li sav govor feminizma patrijarhat? Nemoguće je pisati o bilo kojoj temi unutar feminističkog diskursa, a istovremeno ne pisati o patrijarhatu.

Durić u analizi ideološke podloge patrijarhata ideologiju razmatra u marksističkom smislu kao sustav predodžbi i vjerovanja koji zamagljuje pogled na stvarnost te stvara sliku svijeta koja se ne podudara sa realnosti.⁸⁶ Prema Duriću patrijarhat se služi različitim mehanizmima kako bi stvorio sustav predodžbi i vjerovanja koja pogoduju dominantnoj grupi, muškarcima, zatim taj sustav prenosi na iduću generaciju i generacije iza nje, učvršćuje se i ukorjenjuje, te se poslije više ne preispituju njegovi temelji niti njegov smisao.⁸⁷ Primjere nalazi u Šimunovićem djelima gdje likovi često rade ili vjeruju samo zato jer su to činili njihovi preci i preci njihovih predaka.⁸⁸ Navodi kako svaka ideologija, pa i patrijarhat, često poseže za mitologijom. Primjer je Šimunovićev lik Rašica čiji status je pojačan mitom koji ne može biti podvrgnut racionalnim mehanizmima provjere. Podjela na otvoreni i zatvoreni prostor, odnosno javnu i privatnu sferu također je jedna od bitnih značajki koja jača patrijarhalni sustav. Primjer Šimunovićeve Srne koja žudi za igrom na suncu s dječacima dok ih zatvorena gleda kroz prozor ocrtava dječaćku ili muškarčevu slobodu u javnoj sferi i djevojčinu ili ženinu vezanost uz kuću. Na ovom je primjeru ocrtana ženina pasivnost proizvedena od patrijarhata kao neprirodna, društvena pojava. Stvaranjem pasivne žene patrijarhat ju uvjerava i u njenu podčinjenost, pa Durić ističe kako Srninoj majci ne preostaje drugo nego da svoje radnje opravda istim radnjama njene majke i bake, čime nesvjesno pristaje na podčinjen ženin položaj.⁸⁹ Ukoliko se radi o nesvjesnom pristajanju žene na

⁸⁴ Isto, str. 11

⁸⁵ Isto, str. 8

⁸⁶ Durić, »Patrijarhat, rod i pripovijetke Dinka Šimunovića«, str. 262

⁸⁷ Isto, str. 263

⁸⁸ Isto, str. 263

⁸⁹ Isto, str. 266

podređeni položaj osvještavanje ženskog položaja u patrijarhatu ključan je doprinos svakog pisanja iz perspektive feminizma.

Iskra optimizma nalazi se u Kodrnjinom uočavanju da se patrijarhat u ranijoj literaturi predstavljao kao samorazumljiv, dok se danas veže uz pojmove problematiziranja moći i autoriteta muškarca. Navodi pojmove podčinjavanja, dominacije, opresije, falocentrizma i androcentrizma, dok se uz ženu u tom odnosu vežu pojmovi asimetrije, marginalnosti i drugosti.⁹⁰ Ističe da filozofi moderne koji nastupaju s humanizmom i novim vrijednostima, što ih razdvaja od prethodnika, baš kao i njihovi prethodnici ne preispituju patrijarhat ni njegove značajke. Nove su se vrijednosti, vjera u čovjeka kao i sam procvat čovjeka, odnosili samo na muškarca. Ovo je jedan od primjera koji podupiru tezu da je ljudska povijest - povijest muškarca, a njenom analizom teško je moguće doći do priznavanja patrijarhata onakvim kakav on zbilja jest. Tek nedavna povijest daje drugačiji uvid ili uvid uopće, s obzirom na, do tada, patrijarhalnu samorazumljivu prihvaćenost. Kako je samorazumljivost bila produkt ideološke strategije patrijarhata, dekonstrukcija patrijarhata nameće se kao suvremenost.

⁹⁰ Kodrnja, »Žene zmijske – rodna dekonstrukcija«, str. 51

6. Rodno obilježavanje mjesta i vremena

Karakteristike patrijarhata su asimetričan odnos rodova u linearnom vremenu, odnosno upisivanju u povijest, te u javnom prostoru, stoga se tema rodnog obilježavanja prostora i vremena nameće kao nezaobilazna sastavnica u pisanju o rodnoj dekonstrukciji i u pokušaju rasvjetljavanja ženskog položaja. Ukazivanje na nevidljivost žena u povijesti i posljedično, ali i simbolično, nepostojanje žena u suvremenom obilježavanju javnog prostora zadatak je slijedećih redova.

Odnos Krona, vremena, i Gee, prostora, Kodrnja smatra paradigmatičnim za odnose među spolovima. Gea pomaže Kronu u svrgavanju njegova oca, njenog muža i u isto vrijeme pomaže uspostavi patrijarhata. Uzimajući primjer Gee iz Olimpijskog mita i Marije iz kršćanstva Kodrnja zapaža da su u oba primjera majke prostor, a sinovi oni koji se projiciraju u vrijeme.⁹¹ Prema Kodrnji rodno/spolno iščitavanje vremena i prostora, izvan mita, moguće je tek u postmodernoj, feminističkoj i postfeminističkoj teoriji jer je dotadašnje iščitavanje temeljeno na patrijarhalnoj paradigmi spolne/rodne neutralnosti. Paradigma spolne/rodne neutralnosti ukazuje na prikrivanje stvarnog stanja. Neutralnost je bila samo privid. Privilegija za jedan rod istovremeno je bila zabrana za drugi. Najprikladniji pristup problematici rodno/spolnog iščitavanja prostora i vremena je onaj »*koji vrijeme motri u razlici linearno-cikličko, a prostor u razlici javni-privatni*«⁹². Javni prostor i linearno vrijeme nisu rodno/spolno neutralni. Muški rod bio je izrazito dominantan u stvaranju kako vremena tako i u obilježavanju prostora.

U Olimpijskoj mitologiji žena, Gea, i prostor bili su prvotni dok Zeus nije uspostavio vlast nad prostorom i vremenom te je drugotno postalo prvotno i obrnuto. U današnjem zanimanju za okoliš, ekologiju i prostor Kodrnja vidi vraćanje ka prostoru kao prvotnom i mogućnost mijenjanja spolne/rodne hijerarhije⁹³ U kršćanskoj mitologiji Bog stvara i prostor i vrijeme, a izgonom iz raja svrgava svoje prethodnice te uspostavlja definitivni autoritet. Ženu osuđuje na porođajne muke i muški autoritet što neke feminističke teoretičarke interpretiraju kao legitimaciju za institucionalizaciju nasilja nad ženom.⁹⁴

⁹¹ Kodrnja, »Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj«, str. 8

⁹² Isto, str. 9

⁹³ Isto, str. 40

⁹⁴ Isto, str. 41

6.1. Upisivanje žena u povijest

Odnos linearno-cikličko u promatranju vremena veže se za odnos muškarac-žena. Linearno vrijeme pretpostavlja proces u koji su uključeni mogući ciljevi, napredak i razvoj. Povijest kreirana od strane muškarca linearna je povijest. Kako u upisivanju u povijest iz razloga koji su već ranije u radu navedeni, nije bilo mjesta za ženu, ona je uvijek ostajala u sadašnjosti, cikličkom. Cikličko, kružno odgovaralo je viđenju žene kao prirode, njenim mjesečnim ciklusima, trudnoćama, dojenjima i ponovnoj plodnosti. Prirodni ciklusi ženini su ciklusi. Vežanost uz cikluse ženi daje svijest o nepostojanju slobodne volje jer ni sama nije slobodna. Tu vezu s prirodom koju ništa ne može zaustaviti, osim prirode same, žena može jedino prihvatiti. Paglia se slaže da je ljudska povijest muška povijest. Filozofiju, znanost, umjetnost, sport i politiku pripisuje muškarcima, žena se ima pravo za njih natjecati, ali *»...postoji granica onoga što ona u sebi i u odnosu muškarca spram sebe može promijeniti.«*⁹⁵ Zaključuje da je borba s prirodom svojstvena svakom čovjeku, ali da priroda za jedan spol nosi veći teret. Teret je bila nevidljivost žene kroz povijest. Sa svojim »nebitnim« radnjama žena nije izborila mjesto u upisivanju u povijest. Pobjednici pišu povijest, a pobjednici su muškarci. Koliko je lažna službena predstava povijesti koju imamo prilike upoznati kada je, uzmemo li u obzir i druge manjine, a ne samo žene, više od polovine sudionika povijesti ostalo u njoj nevidljivo?

Kodrnja je istražila zastupljenost žena u imenovanju javnog prostora u Republici Hrvatskoj svedenog na viši pojam ulica i trgova.⁹⁶ Osim uvida u upisivanje žena u javni prostor, ovim istraživanjem dobivamo uvid i u upisivanje žena u povijest. Teško je bilo obilježiti javni prostor ženskim imenima, ako je takva namjera uopće postojala, kada je značajnih ženskih imena u povijesti tako malo. Muška imena nose čak 95 posto ulica i trgova, a ženska preostalih 5 posto. Istraživanje rezultira očekivanom dominacijom muških osobnih imena dok je ženski rod/spol marginaliziran ne samo po broju već i po važnosti imenovanog mjesta. U pravilu muška imena nose ulice u samom centru grada, a ženska one manjeg značaja, periferne. Nijedna središnja ulica ne nosi žensko osobno ime. Bilježi da inicijative za promjenu imena ulica i trgova dolaze od strane udruga proizašlih iz Domovinskog rata i od Saveza antifašističkih boraca RH, dok inicijative od strane ženskih udruga nije ni bilo.⁹⁷

⁹⁵ Paglia, »Seksualna lica«, str. 9

⁹⁶ Kodrnja, »Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj«, str. 79-101

⁹⁷ Isto, str. 69

Drugo Kodrnjino istraživanje koje osim ukazivanja na manju zastupljenost žena u umjetnosti sa 25 posto uočava i posebnost u odnosu na muške kolege. Posebnost u drugačijem socijalnom porijeklu, obrazovanju i obiteljskom statusu. Čak 46 posto umjetnica nije bilo u braku i nije imalo djecu.⁹⁸ Znači li to da je karijera žene moguća samo ako je žena što sličnija muškarcu? Brak i majčinstvo ne donose isti broj obaveza muškarcu i ženi, a rezultati istraživanja pokazuju da je veći broj umjetnica upravo bez tih obaveza. Istraživanjem 13 godina kasnije uočava da se broj umjetnica povećava. Iako je trend pozitivan u povećanju broju umjetnica, one ostaju hijerarhijski podređene. Na višim pozicijama prevladavaju muškarci, dok žene prevladavaju u broju nezaposlenih umjetnica te studentica umjetnosti. »Upisivanje u VAŽNA MJESTA (javni prostor) i VJEČNO VRIJEME, to jest LINEARNO VRIJEME koje se projicira u budućnost (enciklopedije i antologije) ženama nije moglo biti dozvoljeno jer one nisu mogle biti VAŽNE OSOBE. Velike osobe ili velikani! Postoje li velikanke? Kada se govori o velikim osobama u povijesti ne govori se o ženama. Znakovito je da za to ne postoji ni lingvistička mogućnost. Riječ «velikanka» ne postoji u hrvatskom jeziku. Čak i jezik onemogućuje njeno realno postojanje.«⁹⁹

Zanimljivo je Kodrnjino shvaćanje uzroka manjka žena u linearnom vremenu i prostoru te muške dominacije u istom. Za razliku od Paglije koja izostavljanje žene pripisuje stvarnom manjku ženske izvrsnosti u određenim područjima ili De Beauvoir koja smatra da su muškarci zastupljeniji jer su uopće imali mogućnost da rade, Kodrnja se nalazi između. Uočava da je ženama bio onemogućen ulazak u redove visoke kulture i umjetnosti iako im je bilo dozvoljeno baviti se tradicionalnim ženskim umijećima, kao što je ručni rad. Razlog tome pronalazi u mitologiji gdje je Genius bio zaštitnik svakog čovjeka muškog roda u antičkom Rimu, dakle ženama nije bila dopuštena genijalnost.¹⁰⁰

6.2. Rodno obilježavanje prostora

Upisivanje žena u povijest neraskidivo je povezano sa rodnim obilježavanjem vremena, kao što je povezano vrijeme i mjesto. Prostor, od antike povezan sa ženom, čovjek je podijelio na društveni ili javni prostor i intimni ili privatni prostor. Privatnim se smatra vlasništvo, kako vlasništvo nad prostorom tako i vlasništvo nad ženom, djecom, stvarima.

⁹⁸ Isto, str. 13

⁹⁹ Isto, str. 16

¹⁰⁰ Isto, str. 16

Komunikacija unutar privatnog prostora ostaje zatvorena među članovima zajednice koja ga čini. Sve izvan privatnog otvoreno je prema van i uključuje komunikaciju i izvan zajednice te zajedništvo. Kako je ljudska povijest zapravo povijest javnog, ono privatno ostaje nepoznato u njoj. To privatno Bosanac naziva svijetom žene.¹⁰¹ Za nju žena jest prostor, predmet vlasništva. U ženin svijet komunikacijom ulazi i javni prostor, no njen privatni, unutrašnji život ostaje privatn. Žena sudjeluje u muškom stvaranju svijeta kao da je to i njeno dostignuće, no pasivno, muškarac u privatnost donosi svoj ulov pred ženu kako bi mu se divila. Prema Bosanac muškarci uspijevaju osvojiti i privatni i javni prostor, dakle prostor u cjelovitosti, što i njima daje cjelovitost jer »...živjeti znači imati unutrašnji i vanjski svijet, kretati se između i ispunjavati se življenjem u obje polovice.«¹⁰² Ovim naznačuje i mjesto žene, odnosno njenu odsutnost iz tog prostora.

U vanjskom svijetu žena postoji samo kao posjed, privatnost drugog (muškarca), idealizirana je i kao stvarna žena nema svoje mjesto u njemu. Idealizirana žena kao predmet muške imaginacije ona je žena s kojom se muškarac može nositi, lišena svih obilježja koja su mu neshvatljiva i od kojih je pobjegao u stvaranje muškog svijeta. Primjer idealizirane žene u javnom prostoru vidimo u nazivlju ulica i trgova iz Kodrnjinog istraživanja, od ukupnog broja ženskih imena u kategoriji umjetnica idealizirane žene stvorene od muškarca umjetnika, posredovane muškom interpretacijom, zauzimaju znatan broj, primjeri su Gundulićeva Dubravka, Kozarčeva Tena, Šenoina Branka...¹⁰³ Ako žena izađe u javni prostor kao stvarna, a ne idealizirana, posramljena je. Sva priroda koja izvire iz žene u javnosti je nepoželjna. Žena skriva menstruaciju, fiziološke potrebe, pa čak i osjećaje koje patrijarhat nije uvrstio u ženske atribute. »Izlazak iz unutrašnjeg u vanjsko reguliran je zakonom i moralom muške svijesti o tome što je dopuštena granica prijelaza jedne sfere u drugu.«¹⁰⁴ Ako žena ostane bez vlasnika i izađe u javnost jedina stvar kojom može i sama postati vlasnica je vlastito tijelo. »Povijest tzv. "najstarijeg zanata", prostitucije, povijest je patrijarhalne metamorfoze muškog morala koji tijekom čitave njene povijesti uspijeva predmet muške želje učiniti sramnim za ženu koja tu želju muškoj žudnji ispunjava, a ne za onoga koji je nosilac same želje.«¹⁰⁵ Žena ne može izaći u javnost bez posljedica za svoju egzistenciju. Medijskom revolucijom žena izlazi u javnost, ali kao tijelo koje više nije skriveno, kao predmet želje. Ovim izlaskom u javnost i dalje se na nju primjenjuje patrijarhalni pogled na javnu ženu. Ne

¹⁰¹ Bosanac u »Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj«, str. 49

¹⁰² Isto, str. 49

¹⁰³ Kodrnja, »Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj«, str. 90

¹⁰⁴ Bosanac u »Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj«, str. 51

¹⁰⁵ Isto, str. 52

mora više biti prostitutka, ali i dalje je samo tijelo bez subjekta, objekt. Kasnijim emancipatorskim naporima žena obrazovanjem zauzima i neka »muška zanimanja« te izlazi u javnost i na drugi način. Uz pomoć medija stvorila se dvostruka scena žene u javnosti. Jedna je pristojna prostitutka, objekt, a druga emancipirana javna osoba.¹⁰⁶ Onaj prvi, patrijarhalni pogled, ostaje dominantan. Tome u prilog Bosanac primjećuje da su umjetnice, filozofkinje, političarke jednako malo zastupljene u medijima kao i u obilježavanju trgova, ulica i javnih prostora njihovim imenima, te da njihovo upisivanje u takve prostore ne prati njihovo uvećano sudjelovanje u javnom svijetu. Sve povijesno, političko i filozofsko razmatranje do prvih pojavljivanja žene u javnom prostoru s emancipatorskim idejama manjkavo je u shvaćanju da je svijet kojim se bave tek polovina. Niti nakon izlaska žene u javnost, (ne)osvještavanja pitanja ljudske povijesti kao povijesti samo polovine čovječanstva, nije došlo do redefiniranja pojma javnost ni do pitanja ima li ovo utjecaja na povijest ili čak sadašnjost. Feministička misao nadoknađuje ovu manjkavost, vrijeme u kojem živimo otvorilo je put ženi, no potrebno je stalno osvještavanje ženske zatvorenosti u privatnost kako bi žena shvatila da je put otvoren. Povijest, suprotno nekim mišljenjima, nije moguće mijenjati, ali izlazak žene u javni prostor postao je sadašnjost. Prostor kojim prolazi i koji je obilježen muškim velikanima samo je jedan od repova prošlosti, a stvarna žena neoblikovana društveno nametnutim normama koja izaziva čuđenje u javnosti jednom je bila žena koja je htjela političko pravo glasa. Moguće je, ne optimistično nego čak realno, zaključiti da živimo u vremenu dekonstrukcije pojma javnosti.

¹⁰⁶

Isto, str. 59

7. Majčinstvo

Kako je pojam roda uveden u feministički diskurs upravo zbog odbacivanja biološke determiniranosti odnosno označavanja samo na osnovi spola koji žene obilježava po reproduktivnoj ulozi, pravo na izbor, a s njim i tema majčinstva zauzima važno mjesto u rodnoj dekonstrukciji. Važnost majčinstva u rodnoj dekonstrukciji najbolje se vidi iz primjera nametanja majčinstva, od strane protivnika pobačaja, kao urođene ženske svrhe, a ne socijalne uloge.¹⁰⁷ Mistifikacija i glorifikacija majčinstva kao urođenog ženskog instinkta i s druge strane demonizacija svakog spomena prava na izbor glavno je oruđe koje ženu drži u opresiji. *»Sve težnje žena za obrazovanjem, radom ili bilo kojim oblikom samoodređenja u konačnici se svode na njihovu mogućnost da odluče, hoće li i kada, imati djecu. Zbog toga je razloga reproduktivna sloboda oduvijek bila najpopularnija točka svih feminističkih programa - i najsnažnije napadnuti cilj svih antipokreta.«¹⁰⁸*

Predstava majčinske ljubavi kao jedine bezuvjetne duboko je ukorijenjena u našem društvu. Toliko je čvrsta da smo spremni racionalizirati ili prilagođavati sva druga pravila u suočavanju sa iznimkama od tog »prirodnog pravila«. Drakulić-Ilić objašnjava da nas takvo ophođenje lišava straha.¹⁰⁹ Radi se o strahu da takva ljubav ne postoji. Ekonomska potreba ženskog rada s vremenom je dovela do preispitivanja majke kao jedinog mogućeg djetetova skrbnika. Je li pretjerano uočiti poigravanje sa ženom i nametanje različitih uloga ovisno o potrebi vremena u kojem živi? Smatram da ga je potrebno i naglasiti. Veličanje majčinstva stvorilo je u ženi potiskivanje njenih osobnih potreba u korist tog nametnutog osjećaja bezuvjetne majčinske ljubavi. Žena se osjeća krivom ukoliko ju ne osjeća, uvjerava se da ju ipak posjeduje i ako ona nije tu, a kada ju je kao umjetni organ usadila, društvo zahtjeva da ju zbog ekonomske koristi napusti. Prvotnu krivnju što taj osjećaj nema sada zamjenjuje krivnja što brigu o svom potomstvu prepušta drugima.

Kao ključno Drakulić-Ilić navodi pitanje je li majčinstvo potreba ili sposobnost žene.¹¹⁰ Razlikovanje prirodne potrebe majčinstva i sposobnosti žene da bude majka vraća nas na, ili samo preoblikuje, pitanje biološke determiniranosti žene. U nadi da su argumenti ovog

¹⁰⁷ Cerjan-Letica, »Prijevor o pobačaju: (ne)mogućnost dijaloga pokreta Za izbor i Za život«, str. 11

¹⁰⁸ Faludi prema Cerjan-Letica, »Prijevor o pobačaju: (ne)mogućnost dijaloga pokreta Za izbor i Za život«, str. 3

¹⁰⁹ Drakulić-Ilić, »Smrtni grijesi feminizma«, str. 112

¹¹⁰ Isto, str. 113

rada do sada već odbacili biološku determiniranost žene usudujem se reći da je majčinstvo pitanje sposobnosti žene jer bi u protivnom bilo besmisleno pokušavati se suprotstavljati već određenoj ženskoj sudbini.

De Beauvoir navodi mnoge okolnosti koje utječu na ženin doživljaj trudnoće i majčinstva; od bračnog stanja, odnosa s partnerom, odnosa s majkom do socioekonomskog statusa te opisuje različite stavove i odnošenja prema trudnoći.¹¹¹ Sve to u cilju argumentiranja tvrdnje da ljudsko društvo nije prepušteno prirodi. O samom porodu piše: *»Žena je još uvijek ovisna i u samome trenutku kad uspije ostvariti svoju žensku sudbinu, što također dokazuje da se u ljudske vrste prirodno nikad ne razlikuje od umjetnog.«*¹¹² Nakon poroda svaka majka osjeća znatiželju, u svojim rukama ima biće koje ne bi postojalo bez nje, želi ga osjetiti kao svoje, no njegova osjećanja su zatvorena u njemu, majci nedokučiva. Majka je u isto vrijeme radosna što je ono tu i razočarana jer nije tu na način koji si je predočavala u trudnoći. Nakon toga slijedi niz straha od odgovornosti, obaveza, teret dojenja, te se nekim ženama, smatra de Beauvoir, dijete doima poput tiranina. *»S animozitetom promatraju toga malenog stranog pojedinca koji ugrožava njihovo tijelo, slobodu, čitavo njihovo ja.«*¹¹³ Navedeni primjeri samo su nijanse kojih je vjerojatno onoliko koliko postoji i majki. Cilj je uvid u postojanje nijansi, u kompleksnost ženinog odnošenja prema majčinstvu i shvaćanja istog. Ono nema pravila, pogotovo ne »prirodnih pravila«, produkt je uvjeta u kojima se žena nalazi.

Pišući o majčinstvu De Beauvoir govori o dvije općeprihvaćene predrasude: prva je ta da je majčinstvo dovoljno da ispuni ženu.¹¹⁴ Navodi za primjer mnoge nesretne majke te zaključuje da dijete nije lijek za sve, suprotno općeprihvaćenom mišljenju. Okolnosti u kojima žena je moraju biti dovoljno dobre da joj omoguće podnijeti teret koji majčinstvo nosi, a i sama žena mora imati odgovarajuće psihološke kapacitete da bi se nosila s tim zadatkom. Druga predrasuda je: *»... to da dijete u majčinim rukama pronalazi sigurnu sreću.«*¹¹⁵ Smatra da roditelji djeci prenose svoje komplekse i frustracije koje opet dijete prenosi na idući naraštaj i lanac se nastavlja dalje. Ukoliko se radi o prisilnom majčinstvu, ali i roditeljstvu, majčine ruke zasigurno nisu sigurna dječja sreća. Prisilno majčinstvo odnosi se na svojevrsnu suptilnu prisilu društva u obliku veličanja majčinstva kao ženine prirodne potrebe.

¹¹¹ Beauvoir, »Drugi spol«, str. 530-543

¹¹² Isto, str. 544

¹¹³ Isto, str. 547

¹¹⁴ Isto, str. 562

¹¹⁵ Isto, str. 562

»Kriminalan je paradoks zabraniti ženama bilo kakvu javnu aktivnost, zapriječiti im put u muške karijere, u svim područjima proglasiti njihovu nesposobnost, a povjeriti im najdelikatniji i najteži mogući pothvat: odgajanje ljudskog bića.«¹¹⁶ U dobro organiziranom društvu u kojem bi zajednica preuzela dio brige za dijete, u kojem bi majci bila pružena pomoć, majčinstvo može koegzistirati sa ženskim radom ili drugim vidovima samoostvarenja žene. Štoviše, žena sa bogatijim društvenim životom bit će najbolja odgajateljica. Žena teško miri poslovni i obiteljski život iz razloga što u društvu ne postoji adekvatna pomoć u brizi oko djece, a ne zbog prirodnog zakona koji nalaže da majka i dijete pripadaju isključivo jedno drugom. Njegovo forsiranje samo povećava prethodno opisan osjećaj krivnje. Društvena očekivanja i stvarnost koju majčinstvo donosi u proturječju su s kojim se majka svakodnevno mora boriti što rezultira nervozom i gorčinom. De Beauvoir to sažima u jednoj rečenici: »...vidjeli smo da kućanski ideal proturječi životnom pokretu; dijete je neprijatelj ulaštenih parketa.«¹¹⁷

Nakon mnogih iznesenih stavova majki o trudnoći, porođaju, njezi djeteta i djetetu samom De Beauvoir se pridružuje zaključku da majčinstvo kao instinkt ne postoji. »Majčin je stav definiran sveukupnom situacijom i načinom na koji je ona prihvaća. ...taj stav veoma varira.«¹¹⁸ Većina iznesenih stavova i profila majki je kontroverzna, oprečna društvenim stavovima, no De Beauvoir naglašava da se samo čine iznimnima jer većina žena potiskuje svoje prave porive zbog morala i pristojnosti. Trideset godina kasnije Drakulić-Ilić pita se je li ih sada sve više ili se njihov glas samo jače čuje. Još trideset godina iza toga čini se da smo svjedoci vremena koje se pita isto. U vremenu forme ispred sadržaja zadržana je forma tradicionalnog poimanja majčinstva kao ženine potrebe što pisanju i osvještavanju ove teme daje još veću važnost. Svjedoci smo kritiziranja pronatalitetne politike i demografskih mjera, no njihovo orijentiranje na kvantitetu ispred kvalitete nije dio takvih promišljanja. Demistifikacija majčinstva nije samo potreba žene, nego i sve ljudske budućnosti. Razmatranje o majčinstvu završit ću De Beauvoirinim citatom koji može poslužiti i kao uvod u temu pobačaja:

»Velika opasnost koju naši običaji predstavljaju za dijete jest to što je majka o kojoj je posve ovisno gotovo uvijek nezadovoljna žena: seksualno je frigidna ili nezadovoljena, društveno se

¹¹⁶ Isto, str. 562

¹¹⁷ Isto, str. 565

¹¹⁸ Isto, str. 549

osjeća inferiornom muškarcu. Nema utjecaja na svijet ni na budućnost. Pokušat će djetetom kompenzirati sve svoje frustracije.»¹¹⁹

7.1. Izbor nemajčinstva

»Ne može se izravno prisiliti ženu da na svijet donosi djecu. Moguće ju je jedino osuditi na situacije u kojima majčinstvo za nju predstavlja jedini izlaz: zakon i običaji joj nameću brak, zabranjuju se metode protiv začeca i pobačaj, zabranjuje se razvod.«¹²⁰

Kritika patrijarhalnog konstrukta majčinstva i sama je dala argumente »za izbor«, ali pokušat ću ih ovdje u par redova rezimirati. Korist brojnosti stanovništva za državu stavlja se ispred kvalitete života kako majki, tako i djece.¹²¹ Muškarci koji su najgorljiviji protivnici pobačaja odrasle bez dvojbe šalju u ratnu smrt. Pokret »za život« pun je paradoksa. Protivnici abortusa za rođenu djecu ne mare, bore se za prava embrija i oduzimaju ženi pravo na odluku dok je dijete dio nje, kada se od nje odvoji više nije njihova briga. To prisilno majčinstvo rezultira zlostavljanom, odbačenom ili djecom koja žive u izuzetno lošim financijskim uvjetima, ali na probleme rođene djece okreću se glave jer dijete pripada roditeljima i upletanje izvana je neprimjereno. Pobačaj je danas toliko raširen da ga treba smatrati rizikom koji nameće ženski položaj. Praktične argumente protivnika pobačaja De Beauvoir naziva apsurdnim. Jedan od njih je opasnost koju pobačaj predstavlja za ženu, baš naprotiv, ona ističe opasnost koju predstavljaju pobačaji koji se izvode tajno, u lošim uvjetima te za ženu mogu biti kobni. Opisuje patnje žena koje su pobacile na brojnim primjerima pobačaja kod kuće, uz pomoć prijateljice, majke ili čak same. Iako je zdravstvena njega napredovala i u nju je uključen veći broj žena nego prije sedamdeset godina, legalnost i društvena osuda ili podrška razlikuju se u pojedinim zemljama pa je De Beauvoirine primjere otprije sedamdeset godina nažalost moguće naći i danas. Osim fizičke boli žena osjeća sram, strah, mržnju ili ljutnju prema sebi jer čini protiv društvenog morala kojeg cijeni, ali ga ne može živjeti.¹²² Muškarci ga shvaćaju opuštenije, protiv njega se bore, ali ga po potrebi tajno podupiru. Muškarac samo iznosi svoje mišljenje, ali žena ga provodi, osjeća ga u svom tijelu, za nju pobačaj je stvaran.

¹¹⁹ Isto, str. 552

¹²⁰ Isto, str. 75

¹²¹ Referirajući se na korist države u brojnosti stanovništva ne ostajem slijepa na štetu koju ono čini na svjetskoj razini, niti na važnost tog pitanja, no ona nije tema ovog rada.

¹²² De Beauvoir, »Drugi spol«, str. 528

Treba li o pobačaju odlučivati onaj kojemu je on apstrakcija ili ona čiji je pobačaj, kao i majčinstvo, stvarnost?

8. Zaključak

Nakon iznesenih stavova literature i promišljanja o nekim pitanjima pod ingerencijom rodne dekonstrukcije, relevantnim u feminističkom diskursu, te kolebanja između općeprihvaćenih feminističkih stavova, ali i onih koji mogu biti svrstani pod okrilje feminizma i s druge strane nekih antifeminističkih stavova, nije donesen jedinstven zaključak.

Definiranju žene, kako u radu tako i u mišljenju, prethodi jezična analiza pojma čovjeka. Jezik kojim definiramo ženu daje prednost muškom rodu. Dokazano je to prikazom neuniverzalnosti pojma čovjeka. U svakodnevnom jeziku za pohvalu koriste se atributi vezani uz muški rod, a za pokude uz ženski. U tako strogoj podjeli profit se ne može pripisati muškom rodu generalno. Pojam čovjeka uvredljivo je sveden na bijelog muškarca, najbližeg savršenom jer se i Bog percipira kao muškarac. Žena je definirana od muškarca čak i kada ju opisuje žena jer je svoju misao stvorila pod utjecajem patrijarhata. Kada bi objektivan opis bio moguć opet bi bio opis produkta patrijarhata propagiranog kao neutralnog, no zapravo ugnjetavačkog konstrukta. Muška dominacija u stvaranju povijesti i obilježavanju prostora poslužila je samo kao prikaz iluzije znanja. Uvidom u položaj žene u stvaranju povijesti odnosno ženina upisivanja u povijest, otvara se i uvid u manjkavost bilježenja ljudske povijesti. Pokušaj dekonstrukcije majčinstva zapravo je odvajanje spola i roda u okvirima tradicionalnog feminizma odnosno pokušaj opovrgavanja majčinskog instinkta kao urođenog ženskom spolu, ali i ukazivanje na društvenu važnost ovog segmenta ženskog pitanja. Sve navedeno spada pod propitivanje patrijarhata, ukazivanje na njegovu prividnu neutralnost kao i izlazak stvarne žene u javnost koji zajedno upućuju na dekonstrukciju patrijarhata kao suvremenost.

Kao temelj svih obrađenih pitanja u radu nameće se problematiziranje pojmova spola i roda. Pojmu roda pripisuju se zasluge za odbacivanje biološke determiniranosti, no uvidom u teoriju spola kao društvenog konstrukta prihvaćanje pojmova roda i spola i njihove binarnosti u feminističkom diskursu osnažuje patrijarhalni diskurs koji je zaslužan za takvu podjelu. Kako je feminističkim naporima spol odvojen od roda nema razloga da se rod po uzoru na spol dijeli na muški i ženski. Nekritičko prihvaćanje starih podjela udaljava od rodne dekonstrukcije. Žena kao središte feminističkog pokreta postaje upitna uzimajući u obzir da je njena definicija nemoguća izvan okvira patrijarhata. Suvremenost traži nadilaženje tradicionalnog feminizma uključivanjem svih ugroženih dominantnim diskursima bez obzira

na njihov spol. Druga opcija je svrstavanje feminizma pod viši pojam borbe za ljudska prava, no implementacija dostignuća drugih pokreta odgovarala bi na današnje potrebe dok bi zatvorenost u žensko pitanje produbila patrijarhatom stvoren jaz između muškog i ženskog. O svim pitanjima obrađenima u radu doneseni su zaključci pod utjecajem patrijarhata, no navedenom dekonstrukcijom tradicionalnog feminizma otvara se put autentičnom feminističkom diskursu.

Popis literature

Beauvoir de, Simone, 2016. »Drugi spol« (Zagreb: Naklada Ljevak, 2016.)

Bosanac, Gordana, 2005. »Univerzalnost i rod« u: Filozofska istraživanja Vol.25 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2005) pp. 781-789

Butler, Judith, 1999. »Gender Trouble« (New York: Reutledge, 1999)

Cerjan-Letica, Gordana, 1997. »Prijevor o pobačaju: (ne)mogućnost dijaloga pokreta Za izbor i Za život« u Revija za sociologiju Vol.28 No.1-2 (Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, 1997)

Drakulić-Ilić, Slavenka, 1984. »Smrtni grijesi feminizma« (Zagreb: Znanje, 1984)

Durić, Dejan, 2012. »Patrijarhat, rod i pripovijetke Dinka Šimunovića« u Croatica et Slavica Iadertina Vol.8/1 (Zadar: Sveučilište u Zadru, 2013)

Jurić, Hrvoje, 2005. »Filozofija i rod: uz temu« u: Filozofska istraživanja Vol.25 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2005) pp.767-769

Kodrnja, Jasenka, (ur.) 2006. »Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj« (Zagreb, Institut za društvena istraživanja, 2006.)

Kodrnja, Jasenka, 2008. »Žene zmijske – rodna dekonstrukcija« (Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 2008)

Matijašević, Željka, 2005. »Histerija i rod« u: Filozofska istraživanja Vol.25 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2005) pp. 829-839

Paglia, Camille, 2001. »Seksualna lica« (Ženska infoteka, 2001.)

Polić, Milan, 2006. »Činjenice i vrijednosti« (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2006.)

Sorić, Matko, 2010. »Koncepti postmodernističke filozofije« (Zadar: Vlastita naklada, 2010.)

Szapuova, Mariana, 2006. »Mill's liberal feminism: Its legacy and current criticism« u
Prolegomena: časopis za filozofiju Vol.5 (Zagreb: Udruga za promicanje filozofije, 2006)

Šimunović, Dinko, 2002. »Duga « (Zagreb: Mozaik knjiga, 2002)

<https://www.dzs.hr/womenmen/bloc-1b.html?lang=hr>